

A TRADUCCIÓN DOS CLÁSICOS NO REXURDIMENTO GALEGO¹

Xosé Filgueira Valverde (1906-1996)

Coa reedición desta conferencia de D. Xosé Fernando Filgueira Valverde, VICEVERSA únese ás persoas e institucións que nos últimos meses celebraron distintas actividades recordando a longa vida deste profesor que tanto fixo por recupera-la memoria colectiva de Galicia e que foi enxertando na árbore galega as pugas das máis variadas artes da palabra.

A colaboración do profesor D. Andrés Pociña Pérez, da Universidade de Granada, que aparece a continuación, é como unha prolongación e posta ó día da conferencia de Filgueira. Na primeira parte complementa os datos referidos á etapa estudiada polos dous autores e na segunda achega unha cumprida información das traducións das linguas clásicas ó galego nos dez últimos anos.

Ámbolos traballos teñen como precedente o artigo do profesor D. Xesús Alonso Montero "Textos griegos y latinos traducidos al gallego. Bibliografía", publicado hai xa trinta anos en Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos. Madrid: Sociedad Española de Estudios Clásicos, 1968, vol. II, pp 9-17.

Non quixera que nesta primeira xuntanza galega de estudos clásicos deixase de ter comento o tema das versións á nosa fala. Vou suscitálo co dobre ensexo de poñer de resalto a urxencia de fomentalos e de que se faga conto e análise do pouco e bo, iso si, que temos. Será o que chama Dámaso Alonso unha comunicación do tipo "guía telefónica", sen outra vantaxe cá de ser tamén telegráfica no seu laconismo, en contraste co interese do motivo. Porque o creto dunha lingua acádase pola calidade das creacións literarias e tamén polos traslados de tesouros doutras falas. O menoscabo da galega nos

1. Esta comunicación foi publicada por primeira vez en Díaz y Díaz, M. (de.), *Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos*, Santiago-Pontevedra, 2-4 de xullo de 1979, Publicado en Santiago: Universidade, 1981, pp. 389-395.

séculos de silencio literario, dende mediados do XV ata finais do XVII, sinálase non só pola carencia de escritos orixinais senón tamén pola falta de traducións; pobreza paradoxal en comparanza co vizoso acervo poético orixinal, no medievo.

A mesma cultura mediolatina do occidente peninsular semellaba predicir vizosos froitos: San Martiño de Dume fora persoeiro do senequismo; o rexistro dos feitos de Xelmírez é testemuña do prenacemento románico; Petrus Hispanus foi un dos máis conscientes aristotelistas. O noso compañeiro Díaz e Díaz, animador deste xuntoiro, ten achegado moitos datos, ós que terán de engadirse os anacos do legado da antigüidade vertidos ó romance que esmallean leis e crónicas. Mágoa grande que, da banda de acá do Miño, non tivesemos un Dom Duarte apaixonado das letras clásicas.

Os tradutores ó castelán en Galicia

Despois do mecenado dos estudos e das edicións do gran Fonseca, promotor de todo un estilo salmantino, artístico e universitario, houbo aquí, mediado o XVI e á sombra do templo de Santa María, do cal el puxera os alcerces, un movemento humanístico promovido polo Arcediago Gaspar de Salcedo, o Rector da Freguesía dos Mareantes Alonso de Vega e, sobre todo, por don Felipe de Montenegro e Soutomaior «amigo de la poesía y dado a ella», sabedor dos clásicos «y deseoso de que nuestra lengua se enriquezca». Foi chamado entón a rexe-lo “Estudio” pontevedrés o sevillano Juan de Guzmán «formado en la oficina del gran Sánchez Brocense y de Juan de Malara» que atopou «un clima el cual a la clara ayuda a los ingenios» e de quen dixo Lope «que no fue de los cielos sin auxilio/que naciese otra vez, Guzmán, Virgilio», pola súa versión das *Geórgicas* publicadas no 1556.

Outro traductor, xa no século XVII, foi Alonso Ordóñez das Seixas e Tobar, Señor de San Paio das Seixas en Sobrado dos Monxes, humanista, letrado, que naceu en Zamora “fortuitamente” como di Rey Soto, participou nas exequias de Dona Margarita de Austria e fixo a primeira versión castelá da *Poética* de Aristóteles, do 1616, reeditada con adicións e pretendidas melloras por Flórez Canseco.

Nos comezos do século XIX, Felipe Sobrado, Ministro da Real Audiencia de Galicia, edita as *Odas de Horacio, traducidas en verso castellano* (1813), e Luis Folgueiras Sión, Deán da Catedral de Ourense, Académico da Historia, que ocupou a sé de Tenerife e chegou a ser Arcebispo de Granada, traduciu, durante a súa estancia na cidade das Burgas, as *Sátiras de Juvenal* que foron imprimadas en Madrid no 1817.

E xa teriamos que saltar ata Marcelo Macías, bo traductor e anotador erudito da *Epístola ad Pisones*. A súa latinidade foi gabada nos rotundos versos de Rey Soto. Na súa cátedra medra toda unha escola ourensá de humanistas; non esquezámo-las epístolas latinas de Otero Pedrayo. Outros, vidos

de fóra ou nados aquí, fomentaron despois os estudos clásicos e renderon e renden vizoso tributo ás versións ó castelán: Moralejo, Torres, Feo, Rabanal, Díaz y Díaz... Mais cómpre que volvamos ás fontes do “Rexurdimento”.

A identificación do galego co latín

Cando Valle Inclán falaba do “latín galaico”, condensaba a vella gabanza da fala galega mediante a identificación co latín. É un “topos”, hiperbólico, usado tamén para o castelán –véxase o ensaio do pontevedrés Erasmo Buceta– que aquí xurdiu entre os cronistas, veu ser cernido por Sarmiento e os gramáticos do XVII –estudiados por Pensado Tomé–, deu folgos para o cultivo erudito da fala vulgar na resurrección das letras galegas, e soubo encaralo, certoiro, Joan Manuel Pintos, no “Discurso Preliminar” de *A Gaita Gallega*.

«Entre todos los idiomas llamados neolatinos, acaso ninguno como el gallego podrá presentar títulos más legítimos de afinidad con la lengua del Latín...». E considerando ós portugueses como “sinónimos de los gallegos” evoca o verso de Camoens «E na lingua na qual quando imagina/con pouca corrupção crê que é latina». Unha breve colleita de curiosos exemplos válelle para mostrar semellanzas non só entre palabras senón tamén no feitío, na plasticidade e no laconismo das frases.

Desta idea clasicista arrinca toda unha liña de cultivo literario do galego, parella e simultánea coa do popularismo, coa mesma siconía, que xunta, nas súas precursións, “parnasos” e “cancioneiros”, dende o Renacemento. Esta xustificación tiveron a *Égloga de Belmiro e Benigno* e mais *A alborada* de Pastor Díaz. E dela parten non só *A Gaita Gallega* senón ese fondo rego de humanismo que vai por García Mosquera e Saco y Arce a Pondal, de Pondal a Noriega, e logo a Iglesia Alvariño, por citar nomes-símbolo. Liña que triunfa na poesía e que non ten a resposta que sería lóxica nas traducións clásicas.

No ano 1885 só podía atoparse unha versión galega de Horacio, fronte a dez catalanas e cento sesenta e cinco castelás. Feito tanto máis estraño cando García Mosquera, Añón, Posada, Leiras, tiveran unha formación nos seminarios, que lles daba o instrumento apto para o labor, e Pintos, Pondal, Curros, Barcia, Martelo Paumán eran bos latinistas.

Os tradutores galegos dende o Rexurdimento

A xeira semellaba comezar cos mellores agoiros cando Xosé García Mosquera, nado no Castro de Escuadro en Maceda no 1817, catedrático nos Institutos de Pontevedra e de Ourense e autor de poemas latinos, fixo unha das máis belidas versións, a do «Beatus ille», tan axustada ó orixinal, na idea e na expresión, como enxebre na elocución galega:

Feliz quen vive, cal os doutro tempo,
lonxe de barafundas,
e labra os eidos que seu pai labraba
con xugada de seu, libre de usuras!

Nin guerreiro clarín, nin mar airado
o seu sono conturban;
nin ás portadas se encorva dos magnates,
nin postes leva no patín da curia.

Pero as ramas frondentes da videira
co vidueiro xunta,
ou polastras ruís, co podón tronza,
e polastras enxerta máis robustas.

Mesmo supera a famosas versións polo feito de nun furtar a facecia do remate, que estriza en sátira as loas:

Esto dixo un tal Alfio, un usureiro,
moi resolto a vivir da agricultura,
i os cartos recolléu que tiña a logro,
¡i ós quince días xa volvéu á usura!

Entre un e outro poeta, Florencio Vaamonde Lores (Bergondo, 1860, A Coruña, 1925), de circía formación humanística, compuxo, como o seu mestre Pondal, un poema virxiliano, «Os calaicos», que é unha *Dragontea* galega como a *Leenda da Groria* de García Ferreiro. As súas versións de clásicos máis sinaladas son as *Odas de Anacreonte* (A Coruña, Carré, 1897) e o *Libro IV da Eneida*, en prosa, publicado pola *Revista Gallega* no 1897.

Para atopar un intérprete de Horacio que, como García Mosquera, saiba xunta-lo vigoroso dicir galego coa identificación co espírito clásico é mester facer camiño, dende o 1859 ó 1947, para gozarse na *Escola de Larpeiros* doutro ourensán, Antonio Rey Soto (1879-1966), tradución en verso da *Sátira IV do Libro II de Sermonum*, impresa como un galano para os amigos, regalía para todos; unha das mostras do que un fértil poeta en castelán tivese podido facer na lingua nativa. «No seu arquivo –teño anotado noutro lugar– gárdanse as cartas de noraboa, pos o feito valeulle mesmo para quentar vellas amizades aterecidas».

Promotor de recentes traducións e do seu espallamento editorial, foi o primerio Presidente da nosa “Fundación Pastor”, o pontevedrés Francisco Xavier Sánchez Cantón, á memoria do cal dedicáremo-la lembranza da que é benmerecente. Coidaba que sendo inmercable menciña das falas a nacemento de escritores egrexios, era, en troques, sempre doado verte-lo mellor que noutras se tivese escrito. «E non se cisme –dicia– que é tarefa de servidume, pois os nomes dos meirandes tradutores están postos en liña cos meirandes artifices

do idioma, cando non os superan: Boscán, Jáuregui, Isla... Teño certeza de que sen traducir moito e ben escolleito, non imos dispór de fala flexible e cinguida para feitos e ideas; culta, sen estrañezas, enxebre, sen que o medo de asemellarse ó castelán conxeite fuxidas que fan rir; sen solecismos embardallantes, que envergoñen; sen ruralismos, que só o humor fai perdoar. O galego non será fala dona de si mentres non se traballen versións da Sagrada Escritura, do Evanxeo... Neses choios a fala de Rosalía ha gañar fixeza e precisión, xunto con tal morea de neoloxismos ben labrados que a dura e irta coberteira se ten de trocar en veo que transpareza toda fermosura e todo requinte».

Fora esta mesma idea a que guiara a un dos poetas maiores do noso idioma a traballar no traslado e anovamento de mostras da lírica anterga.

Fomos moitos os que demos azos a Ramón Cabanillas, o grande poeta da xeración «Nós», para que puxese ó servizo das versións clásicas o numen e a sabencia das linguas da antigüidade aprehendidas no Seminario compostelán, con máis proveito, como era xeral, o latín có grego. Prestáronlle axuda algúns amigos, o máis achegado foi o noso compañeiro Millán González-Pardo, e valeuse da comparanza coas versións a outras linguas. A Sociedade dos Bibliófilos Galegos, que Sánchez Cantón presidía, editou, no 1950, o feixe das mellores traducións que fixera o cantor cambadés, no volume *Versos de alleas terras e de tempos idos*. É a súa unha escolma típica: unha peza de Safo, catorce de Anacreonte, unha de Meleagro, Baquilides e Mosco e a popularizada cantiga da andoriña.

Ten comentado as traducións do grego e as súas fontes Xoán Xosé Moralejo; as latinas, Montero Cartelle e fixo a comparanza, ponderativa, coas dos líricos casteláns do século de ouro, Sánchez Cantón.

Asínálanse nas “paráfrases” de Cabanillas a fidelidade ó trasunto, os xogos de axeitamento, por troques, supresións ou amplificación e o acerto na escolla das formas métricas. Grande servizo o que fixo ó idioma, e ledgo gozo o que ofreceu a todos.

Pouco antes, e tamén por iniciativa de Sánchez Cantón, comezaron a saí-las traducións editadas polo Instituto P. Sarmiento de Estudos Galegos. Iniciouse esta bibliotequiña antolóxica de clásicos, en 1951, cos *Carmina* de Horacio, vertidos e anotados por Iglesia Alvariño; no 1964 apareceron publicados *Os catro libros das Xeórxicas*, de Gómez Ledo; no 1973 unha *Escolma de líricos gregos e latinos* do mesmo traductor.

O intento, digno de ser continuado, deu azos á labourea de dous humanistas galegos merecedores de gabanza, cada un do seu xeito.

Na xeración do Seminario de Estudos Galegos o clasicismo poético está representado por Aquilino Iglesia Alvariño, nado en Vilarente, Lugo, (1909), que cursou estudos eclesiásticos en Mondoñedo, licenciouse en Filosofía e Letras e foi exemplar catedrático de Latín en Pontevedra e en Santiago, onde morreu no 1961. Dedicou a súa vida a recoller e escudriña-los segredos do idioma, percorrendo agros, ribeiras e vilas, e fíxolle á súa “matria” o don de

poemas onde latexan, á par, a vivencia, inmediata do dicir popular e o recendo da fonda formación humanística. Por ese camiño chegou a crear verdadeiras xoias de lírica neorrealista.

Do que significa a súa versión total da lírica horaciana dan testemuño as súas propias verbas: «...pensei en canto poidera prestar á galeguización de formas poéticas clásicas o medievalismo en que a nosa lírica goza, estribillándose, coma un paxaro na gaiola. Isto, é visto, faría obrigado enche-los vellos vocabularios, a vella sintaxe, os vellos temas poéticos e botar man do que á man estivese».

Nin que dicir ten que a obra é un dos monumentos do galego de hoxe e que o seu vocabulario e o seu repertorio fraseolóxico deu feito o que Pintos ensañara un século atrás. Mais non foi este o único trasfego feito por Iglesia Alvariño. Deunos tamén o Segundo Idilio de Teócrito, *As Meigas* (Lisboa, 1961), o *Pervigilium Veneris*, e unha deliciosa interpretación de *A oliña* de Plauto (Galaxia, 1962), tan galega como axeitada á mentalidade dos oíntes de agora, que é representada e acollida cal se fose unha obra do trinque, anque o seu xenio maxinador lle engadise un remate de tristeiro desengano.

Aprendeulles ós alumnos o espiñento camiño da traducción dos clásicos. Entre os follettiños da Colección Renascencia, editada por el en Vilagarcía, cando traballaba, á par de Núñez Búa, no Colexio León XIII, atoparedes versións de Ovidio, *O pazo do sono*, e de Virxilio, *Os Elíseos*, feitas por J. Porto González e Armenio Alves.

Temos tamén que lembrar límpidas traducións de Iglesia Alvariño ó castelán, como a do *Carmen saeculare* (Vilagarcía, 1936) e as de poetas mediolatinos: o *Galiciense carmen* de Venancio Fortunato, editado polo Museo de Pontevedra no 1956. E as *Neniae* dedicadas a poetas latinos: Catulo, Tibulo...

O outro autor das versións editadas polo Instituto P. Sarmiento de Estudos Gallegos é Avelino Gómez Ledo (1893-1977). Nado en Chantada, afincou axiña en Madrid, onde seguiu os estudos eclesiásticos e foi longos anos párroco de San Agustín, igrexa ergueita pola súa iniciativa. Tivo menos achegamento ó galego popular ca Iglesia Alvariño, e cultivou, á par dos temas relixiosos e dos comentos filosóficos do mestre Amor Ruibal, a poesía na liña de Cabanillas, sobre todo na épica.

Prometedora publicación de mocidade foi a versión das *Églogas* de Virxilio, con motivo do bimilenario, en 1930, publicada pola Editorial Nós. No volume da *Escolma* veñen incluídas cos *Amores de Dido e Eneas*, e outros poemas de Safo, Anacreonte, Teócrito, Bion, Mosco, Horacio, Catulo, Propercio, Tibulo, Ovidio, Xuvenal e Lucrecio, con breves anotacións. É a máis ampla das antoloxías clásicas en galego.

Non deixou de tributar á xeira das traducións unha editorial tan ben enroitada como a Castrelos, que deu na Colección Pombal dous títulos moi atraentes: *A Ilíada* e *Antígona*.

Débase a versión dos tres primeiros cantos da *Ilíada* ó poeta de Arbo,

Evaristo González Fernández, baixo o pseudónimo Evaristo de Sela, que encetara a súa carreira poética co libríño de versos, *Amores*, no ano 1944. Aquí xoga cos recursos do galego que se fala nas terras do Condado e do que empregan hoxe os escritores, con vontade para se achegar de preto ó feito orixinal, sen intentar, como outros intérpretes, melloralo. Vai acompañada de “referimentos” e dun índice de correspondencias dos nomes propios gregos, transliterados, fuxindo dos exónimos casteláns.

A mesma colección e editorial deu no 1976 outra obra perenne e decote nova para cada xeración, a *Antígona* de Sófocles, trasladada ó galego por Felipe Martínez Marzoa (Castrelos, Vigo, 1976), e froito como a anterior dunha laboura persoal e directa, partindo da idea de que nunca se pode coñece-la obra verdadeira cando se trasfega do grego a outra lingua.

A esperanza dun labor galego parello, poñamos por caso, a do Bernat Metge de catalana, cífrase hoxe no Departamento de Filoloxía Clásica da Universidade Compostelá, onde os ensinos de Moralejo Laso, Díaz e Díaz, Rabanal e os sus discípulos teñen aberto moi fondos regos.

Para remate destas referencias, quixera resaltar, como testemuña e exemplo, a “escolma de fragmentos” de *Arquíloco*, froito do estudio do que hoxe é xa un dos máis firmes valores do humanismo en Galicia, Xoán Xosé Moralejo, a quen xa nos temos referido antes. Versión e tamén estudio do feixe de anacos que compoñen toda a obra do poeta, como as brillantes migallas dun vidro que se quebrou. Fíxose a publicación en *Grial* en 1975, e merece os mellores eloxios, pola circia fidelidade ó orixinal, enmarcando as mencións nos textos que as recollen e anotando as dúbidas de interpretación. E tamén polo galego, pois Moralejo Álvarez sabe ser todo un ríspeto purista, mesmo cando peneira as propias expresións.

Deste novo mestre que herda o amor ós clásicos, e dos que a carón seu se forman, temos que agardar longa e vizosa laboura.

Un poeta egrexio, Fermín Bouza Brey, deixounos á par dos relembrs da creación anterga, unha fermosa «Paráfrase de Virxilio» no libro *Seitura*. Tamén entra na rolda o noso compañeiro Chao Espina, que escolleu a Ovidio e a Catulo.

Se cadra, debería ter falado de versións soltas feitas por outros poetas, das dos historiadores, iniciadas por Cuevillas na Editorial Nós coa *Ora Marítima*. Das que se teñen feito ou están no prelo, dos libros sacros. Dos escritores de hoxe que levaron ás súas obras temas da antigüidade, que refixeron mitos e deron vida a creacións sobranceiras da épica e do drama: Cunqueiro, Torrente Ballester, López Cid, Franco Grande... E tamén do rego que o coñecemento dos arquetipos literarios ten deixado nas creacións dos nosos poetas.

O saber e o traslado das obras perennes rompe a tentación de se illar no eido propio, de portas a dentro, e abre unha fiestra sobre infindos horizontes universais. E o estilo purifícase cando se achega a elas. Sábese axiña cando un dos nosos escritores ten luído e peneirado o seu falar a carón dos clásicos.

Non é casual ventura que os meirandes acertos de expresión, as máis garri-
das frases teñan saído da pluma daqueles que teñen mellor formación clásica
e que chegaron a identificarse con todo o que é máis noso polo camiño das
inmorredoiras humanidades.

Adición

Despois de ter escritas estas palabras, o noso compañeiro Antonio
Odriozola, sabido e dilixente, bibliófilo, abriume o camiño para coñecer
outra tradución publicada en Galicia. Trátase do rarísimo opúsculo: *Las
Saturnales*, «obra útil y divertida, que con estilo irónico reprehende los exces-
os que se cometen en el carnaval. Escrita en griego por Luciano y traducida
del idioma latino al castellano por Antonio Aguila. Con Licencia: En Santi-
ago: En la Imprenta de la Viuda de D. Sebastián Montero y Frayz. Año de
1800». (4ª, 38 pp.).

Non temos noticia ningunha do autor da versión. Leva despois do pró-
logo unha “Advertencia” na que anuncia a publicación dun “Discurso de á
pliogo” semanal, sen dúbida ó *Catón Compostelano*, primeiro periódico impreso
en Galicia, por iniciativa de «una Junta de Literatos que se ha formado en
esta ciudad». Tanto esta nota como o Prólogo del Traductor fan pensar no
Dr. Francisco del Valle-Inclán, devanceiro do gran Don Ramón, e unha das
personalidades máis saíntes da Ilustración nestes eidos. Existe exemplar na
Biblioteca Xeral da Universidade de Compostela (Bustamante y Urrutia, CBU.
V, 1800,42).